

Eva Formánková

Deník a dopis jako literární postup aneb Deníky a dopisy v Posledním stupni důvěrnosti Ivana Klímy

Deník, dopis či paměti jsou lit. žánry, jejichž rozmach nyní prožíváme. Módní vlna tzv. autentické literatury uspokojuje čtenářskou potřebu „prožité“ literatury, především „prožitých“ detailů, a to jako protikladu k fabulované literatuře, která podle mnohých ztrácí schopnost přinést něco podstatného a je často automaticky spojována s nižší uměleckou kvalitou. Tzv. autentičnost se stává synonymem čehosi co možná nejméně stylizovaného, čehosi spontánního, nepodléhajícího normám. S trochou nadsázky lze konstatovat, že čtenářská i odborná obliba všeho tzv. autentického – t. j. deníku, korespondence, vzpomínek je jakýmsi návratem k naturalismu či k žánrovým obrázkům z 19. století plným odpozorovaných detailů. Dnešní čtenář by už ale neuvěřil „objektivnímu“ podávání detailů vypravěčem zvenčí. Dnešek žádá reálně subjektivně prožité detaily, a to jak vnitřních psychických pochodů, tak společenské situace. Spojovat detaily v souvislejší celek dnes už také není žádoucí, protože přespříliš zavazující, a tedy prý umělé. Dnešní klipové době vyhovuje rychlý střih, volná forma. Literární kvality proto hledejme mezi útržky ze soukromého života, komentáři života veřejného, výpisky z četby, letmo zaznamenanými postřehy, dialogy z ulice, hospody... I dnešní čtenář se však chce vžívat do čteného,

poznávat v něm své uvažování, svou situaci. I pro to mu deníky poskytují ideální prostor.

Lze dnes ve všech pádech skloňovanou formu deníku použít i jinak, než bylo právě zmíněno? **I. Klíma** se o to ve svém zatím posledním románu **Poslední stupeň důvěrnosti** pokusil. Deník i dopis použil jako autentizační postup, jímž chtěl zdůvěrnit svoje v podstatě tradiční vypravěčství, či lze-li to tak říci zmenšit fiktivnost svého fiktivního světa. I tento román je přesto zároveň plynulým navázáním na Klímovu autorskou poetiku, a to především na stálá Klímova témata mezilidských vztahů, hledání a bohužel většinou nenalézání trvalé lásky jako základní komunikace mezi lidmi, téma opuštěnosti člověka mezi lidmi, jejichž slova, věty se setkávají jen u všednodenních rutinních faktů, ale mijejí se ve všem podstatném. Klímův *Poslední stupeň důvěrnosti* lze nazvat knihou úzkostí, pochyb, depresí a snahy o nalezení záchytného bodu ve chvíli, kdy se původní jistoty rozpadají. *Poslední stupeň důvěrnosti* je románem krize ženatého protestantského kněze Daniela způsobené především třemi příčinami – neschopností úplně se přiblížit k žádnému člověku, být s ním zcela důvěrný, jednak postupně přiznávanou ztrátou víry a konečně pohlcujícím milostným vztahem, ten je pak impulsem pro nastolování zásadních etických otázek. Výsledkem je neřešitelná situace hrdiny stojícího mezi dvěma světy, do kterých už nepatří, nebo ještě nepatří. Centrálním zůstává problém důvěrnosti, důvěrnosti ke svým blízkým, k lidem vůbec, ale i k sobě samému a konečně důvěrnosti, či lze snad použít i slova upřímnosti k Bohu. Autentizační postupy nejsou v *Posledním stupni důvěrnosti* použity náhodně, ale úzce souvisejí s několikrát už zmíněným centrálním pojmem důvěrnosti. Chápeme-li pojem autentický, jak už bylo dříve zmíněno, jako něco spontánního a zároveň pravého, hodnověrného, potom je autentičnost, nestylizovaná projevem důvěrnosti jako svěřování se se skutečností – vnější i vnitřní, jak ji vidím já, bez pozměňování, bez přikrašlování stylizací. Pojem důvěrnosti tedy propojuje jak tematickou, tak formální stránku románu a dělá z něj složitý, vzájemně se doplňující funkční celek.

Román má velmi přesně a složitě vypracovanou strukturu. Každá z jeho osmi kapitol má rovněž osm podkapitol, jejich schéma je vždy stejné:

1. podkapitola ze současnosti psaná er formou, podaná z úhlu hlavní postavy – t. j. Daniela,
2. úryvky z Danielova deníku, oddělené od okolních částí i rozdílným typem písma – kurzívou,
3. podkapitola ze současnosti opět z Danielova úhlu pohledu,

4. podkapitola věnovaná jedné z dalších čtyř ústředních postav – t. j. manželce Daniela, jejímu nápadníkovi, Danielově milence, milenině manželovi,
5. podkapitola ze současnosti,
6. podkapitola věnovaná některé z výše zmíněných postav,
7. podkapitola ze současnosti,
8. dopisy, jejichž adresátem či pisatelem je hlavní postava Daniel, opět zvláště kurzívou.

Části psané v první osobě, tedy druhá a osmá část jsou od ostatních kapitol odděleny i graficky – kurzívou.

Systém jde tak daleko, že dvě podkapitoly věnované jednotlivým postavám v jedné kapitole vždy tvoří dvojice, či lépe řečeno páry – Danielova milanka a její manžel a Danielova manželka a její nápadník. Viděno čistě kvantitativně, Danielovi – jeho dopisům a deníkům je v každé kapitole věnováno stejně místa jako dalšímu ústřednímu páru postav dohromady, toto místo pro reflexe postav je přesně stejné jako místo podkapitol ze současnosti. Ústřední postavení Daniela je dáno i tím, že podkapitoly bez názvu ze současnosti jsou, jak již bylo zmíněno, právě pod jeho úhlem pohledu.

Jedno dění je tak mnohdy nazíráno třemi zornými úhly:

1. vypravěčem v 1., 3., 5. a 7. podkapitole všímajícím si hlavně vnějškového dění, ale mísícím sem v omezené míře polopřímou řečí krátké reflexe a sebereflexe postav, především Daniela,
2. úhlem Danielova deníku či dopisu jím psaným nebo jemu adresovaným, deníku nebo dopisu jako přímé reflexe či sebereflexe postav často vysvětlující pocity, pohnutky vypravěčem pouze dějově podaného dění, u hlavní postavy deník přejímá také funkci vnitřních monologů a konečně
3. u zmíněných čtyř dalších ústředních postav subjektivní pohled vnitřních monologů.

Tyto úhly pohledu na sebe v textu přímo nenasazují, čtenář si je musí zpětně skládat dohromady, tím se dění a jednání postav do určité míry relativizuje, prohlubuje se psychologická kresba postav. I. Klíma dává nahlédnout pod povrch zdánlivě běžné životní krize, přibližuje ji očima aktérů, z nichž každý má svou pravdu. I. Klíma stojí tímto relativismem velmi blízko svému vzoru – K. Čapkovi, zejména jeho trilogii. Čím hlouběji pohlédneme do jakékoliv krizové situace, tím více nám vše bude připadat méně jednoznačné, relativnější. Čím méně vidíme do zákulisí, tím snáze se nám soudí. I proto nám I. Klíma různými úhly pohledu zdůvěřňuje situaci, postavy. I proto je ústřední krize hlavní postavy podkreslena krizemi dalšími zvláště výraznými téma

prázdnoty života, osamění a snahy o únik před ním. Lze dokonce říct, že všechny klíčové postavy se nacházejí v mezní situaci, či alespoň v situaci zatím skrytě přelomové, kdy vykrystalizuje vše, co se dávno pomalu a nepostřehnutelně připravovalo.

Jinými slovy řečeno celý román je vystavěn na pečlivě propracovaném systému protikladů – od **tematických** protikladů – ústředním je nalézání a postupné ztrácení víry – ztělesněné Danielem a jeho milenkou. Většinu tematických protikladů v sobě ztělesňují Danielova manželka na jedné straně a jeho milenkka na straně druhé. Na straně milenkky jsou to verbálně vyjadřovaná vášnivost, všudypřítomná slova, důvěrnost se svěřováním se se svými depresiemi, do té míry, že jimi zahlcuje okolí, nikdy nekončící prosba o oporu, o duševní pomoc a s tím související mluvení o sobě. Na straně Danielovy manželky oproti tomu stud slovně formulovat své city, s tím spojená obyčejná slova, nesení si svých starostí v sobě, vyjadřování podpory a pomoci, a tedy mluvení o jiných než o sobě. To jsou dva výše zmiňované světy, mezi nimiž Daniel stojí, neschopen zcela patřit ani do jednoho z nich, neschopen ani jeden z nich zcela opustit.

Protikladem **rámcovým** je protiklad vypravěčských podkapitol psaných ve třetí osobě a částí psaných v osobě první – deníků a dopisů. Zmíněný protiklad se zdá být větší z hlediska formální stránky, než ve skutečnosti je. Někdy je předěl mezi er formovými částmi a deníkem či dopisem pouze zcela formální či vnějškový – tvořený různými typy písma, často na sebe tyto části ve vyprávění plynule navazují. Na druhou stranu sám deník jako intimní projev důvěrnosti člověka k sobě samému někdy stojí v protikladu k dopisu jako projevu důvěrnosti pisatele k adresátovi, např.: Danielovy neosobní rádcovské dopisy pozdější milence Báře proti sebereflexi počínající náklonnosti k Báře v Danielově deníku. U dopisu a deníku jde tedy o různé stupně stylizovanosti, protože o určité míře stylizovanosti musíme mluvit i u deníku. Stylizovanost nutně vzniká již samotným aktem zapisování. Nikdy ani do deníku nemůžeme zapsat vše, co se nám v dané chvíli honí hlavou. Aktem psaní zároveň třídíme podstatné od nepodstatného pro danou chvíli, tvoříme logické spojnice, zkratky... V dopise, byť je adresátem jakkoli blízký člověk, musíme navíc počítat s rozdílným úhlem pohledu adresáta, předvídat jeho čtenářské očekávání, jeho zkušenostní komplex, který se, aby komunikace byla alespoň částečně úspěšná, musí do určité míry překrývat se zkušenostním komplexem pisatelovým. Stylizace dopisu tedy musí primárně obsáhnout tento obecně komunikační aspekt. Hlavním však je, řečeno Klímovými slovy, stupeň důvěrnosti mezi pisatelem a adresátem. Se stylizovaností, a tedy s určitou fiktivností musíme počítat i u autentických deníků a dopisů. Nutně

větší míra fiktivnosti pak vzniká, použije-li se deník a dopis pouze jako autentizační literární postup, který, jak jsme uvedli výše, je součástí složité struktury.

Danielův intimní deník, stylizovaný jako deník – vrba, který neměl být nikdy čten nikým jiným než pisatelem, je hlavním projevem důvěrnosti člověka k sobě samému. Hrdina papíru svěruje své pochybnosti o víře v Boha, o schopnosti přiblížit se blízkému člověku, být schopen důvěrnosti: „*Nejvyšší stupeň důvěrnosti – to je přece schopnost úplně důvěřovat a tedy možnost se svěřit se vším, i s tím nejtajnějším, i s tím, co člověk sám před sebou tají. Neobelhat ani v tom, v čem člověk sám sebe obelhává...*“ (str. 482). Daniel se později v deníku vypisuje obdobně ze svých neřešitelných problémů s nevěrou. To vše jsou fakta, která dlouho nepřiznával ani sám sobě, jejichž existenci se bál i jen si připustit. Daniel si své nejasné, jen tušené problémy formuluje tím, že je vypíše na papír. To je důvod, proč se v deníku objevuje omezený okruh stále se vracejících témat, většinou ústících do depresí. Deník v Klímově románu přejímá funkci vnitřních monologů, byť, jak již bylo řečeno, nutně částečně stylizovaných. V průběhu románu se Danielův stupeň důvěrnosti k deníku mění. Na počátku je papír Danielovi prostředkem sebereflexe jeho dost rutinního života, ve kterém už máloco skutečně prožívá. Při setkání se smrtí, smrtí matky, si bolestně uvědomuje, či přiznává si, tedy deníku, že není k nikomu z lidí schopen větší důvěrnosti, doufá ještě, nebo snad si ještě namlouvá, že dokáže být důvěrný k Bohu. Následující horečná doba největší krize jde mimo deníkové zápisky. Po určitou dobu se dokonce Daniel pokoušel obelhat deník tím, že zapisoval všechno možné, ale podstatnému se vyhnul. V této době je deník nejstylizovanější, pokouší se vytvořit jiný obraz doby, svého duševního stavu, než ve skutečnosti prožíval. Ve chvíli, kdy pokračování ve stylizaci bylo neúnosné, na krátkou dobu dokonce s deníkem úplně přestal komunikovat. Až po určité době se postava Daniela odhodlává vypsát se z krize, napsat, lépe řečeno psát o svém vztahu k milence. V této fázi deník funguje téměř jako živý adresát, jako dialog člověka se sebou samým, a tak se musí bojovat i o upřímnost k deníku. Jde o jakousi paralelu komunikace s blízkými lidmi, jen s tím rozdílem, že deník je vždy první, komu se Daniel odhodlá svěřit.

Deník je psán až po určitém časovém odstupu, kdy člověk nachází sílu problém formulovat, analyzovat, tedy má vědomou snahu se s ním vypořádat. Tato snaha na počátku krize schází. Deník je tak důvěrníkem především v dobách blížící se krize, a pak až v čase bytí minimální stabilizace.

Porušení intimnosti deníku jako jeho základní vlastnosti má navíc významnou dějotvornou funkci – odhalení Danielovy nevěry jeho manželkou ve chvíli, kdy si nedopatřením deník přečetla.

Jak už bylo několikrát řečeno, deník používá I. Klíma pouze jako autentizační postup. Danielův deník nezapře svého skutečného autora – I. Klímu, fabulátora a bytostného vypravěče. Vzhledem k tomu, že jde o intimní deník krize, depresí, je příliš složitě strukturovaný. Je na něm znát fabulovanost, a to i ve chvílích, kdy se Daniel jako postava snaží o maximální upřímnost k deníku, tedy k sobě samému, o přiznání si a analýzu problémů a jejich důsledků. I. Klíma na rozdíl od Daniela mlčky počítá se čtenářem a snaží se mu deník udělat srozumitelným. Píše tedy deník, soukromý intimní deník hlavní postavy, pro čtenáře, a to tím, že většina zápisů je uvedena tak, aby čtenář pochopil smysl i poznal vystupující osoby, t. j. autorovi deníku známé osoby jsou představovány formou Danielova uvažování o nich, vzpomínání, tím je někdy naznačena i jejich minulost. Sklon k všudypřítomné fabulaci je zčásti vysvětlitelný Danielovým povoláním protestantského kněze, Daniel tedy působí často jako kazatel, je zvyklý písemně komunikovat, v rozsáhlých, složitě logicky konstruovaných větách. Míra vypravěčství působí místy rušivě, narušuje zdání autenticity, tolik vybojováváné upřímnosti a důvěrnosti. V protikladu pak stojí poklid navozovaný tokem vyprávění se stavy, s nimiž se Daniel snaží vyrovnat.

Rukopis I. Klímy nesou i Danielovy sny zapisované do deníku jako podvědomé symboly výčitek svědomí, rozpolcenosti. Sny jsou snadno dešifrovatelné, navíc je Daniel vzápětí interpretuje ve snaze být sám sobě psychoanalytikem, sny pochopit, a tak si je zdůvěrnit. Sny zároveň plní konstrukční funkci v složité výstavbě románu, zde se projevuje Klímův rukopis, sny jsou totiž symbolickými shrnutími nejdůležitějších témat románu – zklamání důvěry, lži, ztráty starého domova, ale nenalezení nového, obvinění z kacířství.

Obdobně mnohostranně zachází I. Klíma i s druhým autentizačním postupem – s **dopisem**. Ten v **Posledním stupni důvěrnosti** funguje nejen jako běžný prostředek komunikace mezi nepřítomnými lidmi, ale také jako způsob vyřčení toho, co by se člověk ostýchal říci druhému do očí. I dopis tedy do určité míry funguje jako zpovědník, jako důvěrník, i když adresovaný druhému, mnohdy si v něm pisatel komunikuje sám se sebou podobně jako v deníku, s dříve zmíněnou nutnou větší mírou stylizace. Míra stylizace velmi záleží na subjektu pisatele, který může, ale nemusí zcela respektovat výše zmíněná obecná komunikační pravidla.

Jak už bylo řečeno, všechny dopisy se týkají hlavní postavy Daniela. V centru pozornosti stojí dopisy mezi Danielem a jeho milenkou Bárou. V protikladu k dopisům rozvíjejícího se milostného vztahu stojí dopisy rodinné, od manželky o dětech a od dětí. Danielova milostná korespondence je obrazem vývoje jejich vztahu. Zmíněný

vývoj lze vysledovat už z něčeho tak konvencionalizovaného, jako je oslovení v dopise, čím bližší důvěrnější vztah, tím osobnější, méně konvenční oslovení – od nicneříkajícího „vážený pane farář“ k vášnivému vypovídajícímu „milý můj a drahý, jediný“. S rostoucím vztahem a důvěrností se Danielovy dopisy odvracejí od Boha k lidem, mizí z nich většina profesních kazatelských formulací, které se mimo jiné nacházejí také v jeho dopisech vlastním dětem. I z tohoto detailu lze soudit na nevelkou důvěrnost k dětem v porovnání se vzrůstající důvěrností k milence. Kazatelské formulace se mimoděk objevují jako profesní deformace i v nejosobnějších vyznáních, ale Daniel si je většinou vzápětí uvědomuje a omluvně komentuje jako nepatřičné.

Speciálním typem dopisů jsou **dopisy Danielovy milenky Báry**. Lze je chápat jako jedinou nepřetržitou nepřímou vyslovovanou prosbu o pomoc řešit její problémy, o jejichž neřešitelnosti je však přesvědčena. Báře dopisy nahrazují komunikaci s deníkem. Jsou velmi málo stylizované, zachycují atmosféru chvíle psaní, proto jsou přeplněné exaltovanými vyznáními, díky..., zároveň se stále znovu vracejí k několika pro ni klíčovým tématům, přesně stejně jako to dělá Daniel v deníku. Bára si zřejmě deník nepíše, neboť potřebuje mít v pozadí představu někoho, komu své vypisování se z problémů, depresí, ale i ze šťastných chvil může adresovat, mít jistotu, že bude komunikovat nejen sama se sebou prostřednictvím papíru. Papír má pro ni dvojí funkci, ne vždy se obě uplatňují ve stejné míře – je jednak jejím zpovědníkem, chvíli, kdy je sama se sebou, zároveň ji pomáhá ve chvílích samoty tuto samotu a opuštěnost překonávat svým symbolem vzdáleného hlasu nasiouchajícího a pomáhajícího. I jen vzdálená představa pomoci ji v jejích očích podvědomě zprošťuje potřeby problém řešit, to přenechává adresátovi, spoléhá na jeho ochranu. Jí stačí, když se ze všeho vypíše, a analýzu očekává v odpovědi na svůj dopis. V dopisech tak kromě pochopitelných vztahů s adresátem či faktů týkajících se jí i adresáta probírá i vztahy, při nichž čeká od adresáta rozřešení nebo rozhřešení. Nedbá tedy příliš na adresátův vědomostní komplex, ale naopak adresáta zatahuje stále znovu do svého komplexu, do svého intimního světa, který se častým opakováním a velkou frekvencí dopisů stává nutně postupně i vědomostním komplexem adresáta, součástí jeho světa. Právě zmíněný pochod je jedním ze stupňů, a to stupněm pravděpodobně nutným, zdůvěrňování – zatím jednosměrného, a to formou nepřímého kontaktu. Reakce může být v zásadě dvojí – adresát přijme roli rádce, někoho, kdo je zasvěcován do cizího světa, ale jeho vlastní svět zůstává vně vztahu, pak je důvěrnost jen jednostranná a v důsledku toho postavení partnerů v nerovnováze, nebo podvědomě i on přijme výzvu ke sbližování vzájemných světů, a člověk původně žádající o radu se tak para-

doxně stane zároveň zpovědníkem, rádcem. Důvěrnost, které předtím rádce sám o sobě nebyl schopen, se stane impulsem pro jeho vlastní důvěrnost. Kdy? Tehdy, když svět partnerem nabízený má stejná, nebo podobná klíčová témata – zde snahu nalézt něco, co by přesáhlo všední pustý život. Není až tak podstatné, kam se naděje ubírá – (hledání či postupné ztrácení víry v Boha nebo člověka). Dopis tak může předstihnout deník ve sdílené upřímnosti, autentičnosti. Vzájemný vztah potom může dosáhnout posledního stupně důvěrnosti, tak jako v posledním Klímově románu.

Dopis však neslouží pouze autentizaci vyprávění či postižení vývoje milostného vztahu. Pro čtenáře plní stejnou funkci jako Danielův deník, t. j. konfrontaci různých úhlů pohledu na jedno dění. Zároveň na několika místech nahrazuje vyprávěče a posouvá děj dopředu. Danielovy pracovní dopisy pak čtenáři připomínají, že život jde navenek ve stejných kolejích, že většina ústřední krize se odehrává skrytě pod povrchem každodenního života. Stejnou funkci mají pasáže Bářiných dopisů probírající všední starosti, povinnosti, od kterých se však vždy brzy dostane zpět ke svým klíčovým tématům – osamocení, touze po opravdové trvalé lásce naplňující prázdný život smyslem. Tato Bářina témata jsou i věčným tématem autora I. Klímy, ke kterému se vrací se stále větší intenzitou, aby je předkládal ve stále vyhraněnější formě, vždyť problém postupné ztráty víry, neschopnosti být důvěrný se svými blízkými i kladení si základních etických otázek je jistě mučivější u Daniela jako protestantského faráře než u dřívějších Klímových mužských hrdinů.

Módní vlna autentické literatury tak dodala I. Klímovi literární postupy, impulsy, pomocí nichž se pokusil ztvárnit svá životní témata s novou větší intenzitou a zároveň čapkovskou relativností mnoha úhlů pohledu přenechal více prostoru čtenářům.